

УДК 32: 316.485.22

<https://doi.org/10.34142/24130060.2021.23.2.08>

ПРОТЕСТНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: СПРОБА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Т. П. Савельєва, С. А. Бабухіна

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті здійснено спробу теоретико-методологічного осмислення протестної політичної культури. При розгляді протестної політичної культури як складової політичної культури визначено її ключовий елемент – протест.

Представлено основні характеристики політичного протесту та здійснено спробу визначення пізнавальних можливостей дослідження політичного протесту та, відповідно, протестної політичної культури крізь призму теорій суспільних рухів, як «традиційних», так і сучасних.

Ключові слова: протестна політична культура, політична культура, політичний протест, політична участь, теорії суспільних рухів.

ПРОТЕСТНАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: ПОПЫТКА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Т. П. Савельева, С. А. Бабухина

В статье осуществляется попытка теоретико-методологического осмысления протестной политической культуры. При рассмотрении протестной политической культуры как составляющей политической культуры определен ее ключевой элемент – протест.

Представлены основные характеристики политического протеста, предпринята попытка определения познавательных возможностей исследования политического протеста и, соответственно, протестной политической культуры сквозь призму теорий общественных движений, как «традиционных», так и современных.

Ключевые слова: протестная политическая культура, политическая культура, политический протест, политическое участие, теории общественных движений.

PROTEST POLITICAL CULTURE: AN ATTEMPT FOR THEORETICAL AND METHODOLOGICAL REFLECTION

T. Savelyeva, S. Babukhina

The article presents an attempt at theoretical and methodological understanding of protest political culture. When considering protest political culture as a component of political culture, its key element is defined - protest, the essence of which is associated with a resolute denial of something, a categorical statement of disagreement with someone or something, of unwillingness to do anything.

The main characteristics of political protest are analyzed, among which the following are identified: a negative message in relation to political institutions, public policy or its individual aspects; the collective nature of protest actions; focus on change. As a result of this analysis, it

was concluded that the concepts of protest political culture, protest are almost identical to the manifestations of protest political activity.

These characteristics of the protest political culture made it reasonable to suggest that this phenomenon can be studied in the context of theories of social movements. The main theories of social movements and their cognitive possibilities are presented: the theory of relative deprivation, resource mobilization, political process, new social movements. Each of the presented theories makes it possible to analyze various aspects of protest forms of activity - protest potential, political and social factors of such activity, features of value contradictions between different communities. A modern variation of the theory of social movements is also presented, in which it is proposed to use the triadic structure of the field of tension for the study of activism.

It is concluded that the concept of protest political culture is multifaceted, which makes it necessary to expand the scientific range of methodological possibilities in the study of this phenomenon. As one of the options for such an "expansion", it is proposed to use theories of social movements in their versatility and complementarity - from theories of relative deprivation to modern variations.

Keywords: *protest political culture, political culture, political protest, political participation, theories of social movements.*

Постановка проблеми. Нові виклики сьогодення визначають необхідність дослідження явищ, що постають ключовими у розбудові демократичної держави. Серед таких явищ – політична культура як один з важливих показників становлення демократії у країні. Не дивлячись на значний шлях у становленні незалежної української держави, дослідники сьогодні все ще фіксують такі особливості політичної культури як: фрагментарність, недовіра громадян до влади та до політичних інституцій, амбівалентність політичних цінностей та політичних установок, переважання емоційних складових політичної поведінки на противагу раціональним, переважання патерналістичних установок, в той же час, простежується неприйняття громадянами авторитарних форм влади. (Fesenko, 2019). Через дані особливості спостерігається специфіка діалогу між владою та громадянським суспільством, – з одного боку надзвичайна активність громадян, мобілізація політичної участі, найбільші сплески якої пов’язані із «революціями» 2004 та 2013-2014 років, волонтерським рухом, що проявив себе з початком АТО. З іншого боку – іммобільні, в тому числі і протестні, форми політичної поведінки, що здебільшого пов’язані із дописами у соціальних мережах, відмовою голосувати за представлених кандидатів тощо.

У контексті такої «взаємодії» існує необхідність вивчення особливостей ціннісних орієнтації акторів в нестабільному суспільстві, специфіки політичної участі у відповідній соціокультурній ситуації та за умов розвиненості соціальних та інформаційних мережу формі, яка певною мірою виражає недовіру до влади – протесту, саме через призму політичної культури. Адже в науковому дискурсі виявляються питання, що потребують відповіді – наскільки такі вияви протесту є свідченням розвиненої політичної культури, наскільки ці вияви можуть бути проявом усвідомленого розуміння громадянами необхідності впливати на владу, на прийняття політичних рішень, і, відповідно, бути одним із чинників розвитку громадянського суспільства.

Отже, актуалізується дослідження протестної політичної культури, зокрема, визначення теоретико-методологічних основ її дослідження

Аналіз актуальних досліджень. Поняття «протестна політична культура» є похідним від терміну «культура протесту», який розроблявся у 60-х роках ХХ ст. такими вченими як Ч. Рейч, Д. Белл та пізніше Ю. Хабермасом, А. Туреном, М. Кастельсом. Дотичне поняття «контркультура» було уведено Т. Роззаком, і означало специфічний тип протестного світосприйняття для тогочасної (60-х рр.) творчої інтелігенції та привілейованого студентства.

Серед вітчизняних дослідників, які досліджують проблематику протестів та політичної культури – Є. Бистрицький, Є. Гаращук, І. Денисенко, Г. Зеленько, Н. Ротар, М. Требін та інші.

Метою статті є спроба теоретико-методологічного осмислення протестної політичної культури, визначення ключових засад її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сутність протестної політичної культури розкривається в першу чергу через поняття, що утворюють шукане визначення – політична культура та політичний протесту їх співвідношенні, яке є беззаперечним, але не завжди розглядається разом.

Безпосередньо теорія політичної культури, яка виникла у 50-х рр. ХХ ст., постає недостатньо окресленою та багатовекторною, адже, по-перше, містить в своїй основі поняття культури, що має міждисциплінарний характер; по-друге, виокремлюється декілька підходів щодо її трактування; по-третє, політична культура відноситься до суб'єктивної сфери політики, чим ускладнюється її тлумачення.

Серед найбільш популярних можна виокремити два підходи до трактування політичної культури – перший, т.з. класичний або орієнтаційний підхід, де вона безпосередньо відноситься до сфери політичної свідомості і постає у якості орієнтацій по відношенню до політичної системи та до ролі власного «Я» в ній (Almondta Verba, 2014, s. 28, 30).

Якщо за допомогою орієнтацій щодо політичної системи та її компонентів можна оцінити відношення акторів до певних політичних структур та функцій, які вони виконують, то саме орієнтації відносно ролі власного «Я» визначають особливості політичної свідомості акторів, установки щодо участі у політичному процесі. В даному підході передбачається визначальна роль установок, орієнтацій як фактору політичної дії.

У межах другого підходу (можна умовно його назвати поведінковим), науковці до політичної культури, крім зразків політичної свідомості, відносять ще й зразки політичної поведінки. Так, Є. Вятр (1979, s. 259-260) у своєму визначенні наголошує, що політична культура – це сукупність позицій, цінностей та зразків поведінки, що пов'язані із взаємовідносинами влади та громадян. Для Р. Такера, ще одного представника даного підходу, культура постає значним способом життя суспільства, що «включає як прийняті способи мислення, а також переконання, так і прийняті зразки поведінки. Політична культура – це ті елементи культури, які мають відношення до управління і політики» (Klimova, 2020, s. 59)

Якщо для орієнтаційного підходу культура постає фактором політичної дії, то саме поведінковий підхід звертає увагу на певні протиріччя у

взаємозв'язках між політичними орієнтаціями акторів та моделями поведінки, що реалізуються ними, які виникають через непостійність даних кореляційних зв'язків (Trebin, 2011, s. 111). Відповідно, вчені вказують на наявність специфічних форм політичної поведінки, які залежать від особливостей того чи іншого суспільства, в якому наявні типізовані форми поведінки, що використовуються індивідами в певних ситуаціях.

В межах поведінкового підходу, для аналізу політичної культури актуальними постають такі її індикатори як рівень / ступінь участі громадян у політичному житті суспільства, форми цієї участі, особливості електоральної поведінки.

Ураховуючи зазначені підходи до розгляду політичної культури, та враховуючи загальну сутність протесту, що пов'язується із рішучим запереченням чогось, категоричною заявою про незгоду з кимось, чимось, про небажаність чогось, вчені пов'язують протестну політичну культуру із відповідною формою політичної участі. При цьому в контексті дослідження протестної політичної культури доречним буде застосування більш широкого трактування політичної участі, як, наприклад, у М. Каазе та А. Марша, де вона пов'язана і з можливостями впливу громадян на уряд та його структуру, та з їх впливом на політичну систему у цілому (Rotar, 2007, s. 21). Зазначені вчені у своєму визначенні ураховують абсолютно усі канали впливу – як конвенційні, так і неконвенційні та наголошують на «вільній активності» громадян, що передбачає її добровільний та автономний характер.

Тож, у широкому сенсі слова, протестна політична культура пов'язується із виявами протестної активності – протестною політичною участю. Як зазначає Є. Гаращук (2015, s. 7), протестна політична поведінка є відображенням протестної політичної культури.

Отже, першорядним та ключовим елементом для характеристики протестної політичної культури є поняття протесту та безпосередньо політичного протесту.

Політичний протест розглядається у широкому розумінні як протест з приводу влади, домінування (Travlos, 2015, s. 132) та у вузькому розумінні, як певний вид політичної поведінки, різновид політичної участі, яка виявляється через незгоду чи то з політичним курсом, чи то з певними політичними рішеннями або ж стосовно тих чи інших політичних дій (Karasevych ta Shachkovska ukl., s. 602).

Конкретизуючи поняття політичного протесту, Дж. Дженкінс та Б. Кландерманс (1995, р. 6), визначають його як «колективну дію або систему колективних дій, спрямованих на зміну систем представницької і / або виконавчої влади, державної політики або взаємовідносин між громадянами і державою в цілому».

С. Терроу (1983) звертає увагу на колективний характер протестних дій, а також вказує на їх руйнівний характер, спрямованість на інститути, еліти, владні та інші групи, та спрямованість для досягнення певних колективних цілей і вимог протестуючих». У своїх дослідження Терроу (1983) визначає такі компоненти / характеристики протестної дії як: прямий (поза інституційний) характер; можливість насилля у якості крайньої ультимативної форми; експресивність; спрямованість вимог на інші групи, еліти; наявність певної стратегії щодо вибору форм поведінки, об'єкта та власних цілей.

Дані визначення вказують на одну з важливих ознак протесту – присутність «негативного посилу у відношенні до політичних інститутів, державної політики або до її окремих аспектів» (Travlos, 2015, s. 133), такі ж характеристики як межі легальності / конвенційності, рівень активності є вторинними та допоміжними для виокремлення тих чи інших форм протесту.

Отже, можна погодитись із С. Дмитренко (2015, s. 65) щодо трьох вимірів даного явища:

- внутрішній стан несприйняття політичним актором або ж політичних відносин, або ж в цілому політичної системи;

- безпосередньо вираження незгоди, спротив, несприйняття, що виражається у активних діях протестного характеру;
- опозиційність до основних тенденцій політичного життя, утілена в протидіючих силах, рухах тощо.

Більшість дослідників розглядає протест у якості індикатора, що фіксує реакцію населення на будь-які модернізаційні процеси і який відображає рівень усвідомленості необхідних змін у суспільстві. Відповідно розглядається і протестна політична культура.

Так, для Є. Гаращук (2015) дане явище є показником, по-перше, розбіжностей між належним та реальним, по-друге, деструктивних процесів у суспільстві, та, по-третє, рівня усвідомлення необхідності ціннісних змін у суспільстві.

Авторка визначає протестну політичну культуру у якості складової політичної культури та зазначає, що протестна політична культура є «системою соціальних і політичних зв'язків й відносин суб'єктів політики, обумовлених історичними, економічними, політичними, соціокультурними, психологічними факторами, та безпосередньо пов'язана з критикою існуючих норм і цінностей, запереченням наявних ідеалів; це історично сформовані, відносно стійкі, установки, переконання, уявлення, моделі та зразки поведінки, що виявляються у несприйнятті існуючого політичного курсу та певних акціях, діях, вчинках протестного характеру» (Harashchuk, 2015, s. 4). Тобто, ми бачимо практично ототожнення протестної політичної культури та саме протесту, із виявами протестної політичної активності.

Розглядаючи сутність протесту, Є. Бистрицький (2018) акцентує увагу на центральній основі протестів – це дилема у стосунках між державою і громадянським суспільством, яка виникає у той момент, коли ці стосунки не задовольняють групи громадян, суперечать колективним інтересам.

Таке бачення підкреслює доцільність дослідження масових / колективних політичних дій / протестів у ситуації, коли ми дійсно спостерігаємо зартикульовані інтереси, що виявляються через громадські

організації, суспільні рухи (як у вузькому, так і в широкому сенсі), групи інтересів тощо.

В даній проекції протестна політична культура характеризується не тільки «активною» (культурою участі) і такою, що спрямована проти чогось або за якісь зміни, а ще й як демократична культура, за якої громадяни мають право обстоювати свої права та інтереси, в тому числі і через протести.

Ураховуючи представлені особливості протестної активності, надані західними та вітчизняними науковцями, зазначимо – протест постає у якості одного з елементів громадянського суспільства, що впливає як на політичну систему суспільства, так і на суспільство загалом. Є. Бистрицький (2018) у випадку демократично толерантного протесту говорить про так званий автентичний або конструктивний протест, за якого здійснюється «приріст демократизації держави». Конструктивна критика, виявлення протиріч, конфліктів за протестної політичної участі надають можливість «спрямовувати» розвиток держави, державних інституцій у напрямку демократичних перетворень.

Виходячи з сутності протестної активності, можна зазначити, що протестна політична культура має включати у себе власне специфічну політичну активність, яка виражається у формі протесту – певну реакцію на суспільно-політичну ситуацію; а також особливості вияву цієї активності в контексті політичної культури тієї чи іншої політичної системи і в контексті «модних тенденцій» (Denysenko, 2017).

При цьому також слід звернути увагу на можливості розгляду протестної політичної участі і у якості самодостатньої моделі, і у якості характеристики її окремих форм (наприклад, електоральна протестна політична поведінка) (Zhvaniia, 2014, s. 59).

Вищевказані характеристики політичного протесту підкреслюють особливості теоретико-методологічних рамок дослідження даного явища та, зокрема, і протестної політичної культури – можливості його вивчення в контексті теорій суспільних рухів. В науковому дискурсі навіть існує

практика ототожнення протестних дій та суспільних рухів, доцільність якого обґрунтовується віднесенням даних явищ до виявів громадської активності у формі колективних дій, що спрямовані на зміни (Rule, 1988, p. 170-171).

Серед вищезгаданих теорій дослідження політичних протестів здебільшого відбувається крізь призму теорії відносної депривації, мобілізації ресурсів, політичного процесу, нових суспільних рухів.

Теорія відносної депривації відноситься до групи соціально-психологічних теорій колективної поведінки. Її евристичні можливості пов'язані із гіпотезою щодо кореляції протестної поведінки із відповідним психологічним станом – відотною депривацією, що характеризує стан неузгодженості між наявним та бажаним. Протест виявляється поведінкою (або конструктивною, або деструктивною) людей, що усвідомили обмежену кількість можливостей для задоволення своїх потреб, ніж інші члени суспільства.

Отже, дана теорія, акцентуючи увагу на особливий психологічний стан, більшою мірою дозволяє визначати соціально-психологічні, емоційні характеристики як базові тригери протестного потенціалу.

Теорія мобілізації ресурсів відноситься до парадигми колективної дії, в ній суспільні або протестні рухи розглядаються у якості раціональних активних суб'єктів соціальних змін, цілі яких визначаються конфліктом інтересів всередині інституціоналізованої системи владних відносин (Savelieva, 2016, s. 177-178). Для ескалації конфлікту через протестні дії крім «незадоволення владою» потрібні певні ресурси (внутрішні та зовнішні можливості), що мобілізують населення. До таких мобілізаційних ресурсів відносять організаційні (організаційна інфраструктура), інформаційні (особливості формальних та неформальних комунікативних мереж), матеріальні (гроші, технічні можливості), стратегічні («репертуар колективних дій» – ті форми, які доцільно застосовувати в конкретній соціокультурній ситуації), соціальні (солідарність, що утворюється завдяки спільності людей, об'єднаних спільними інтересами, колективна

ідентичність), лідери (основа для мобілізаційних можливостей) (Lazarev, 2013). Дана теорія замість психологічних змінних (факторів руху) оперує соціальними факторами, які постають чинниками розвитку протестних рухів та протестної політичної культури.

До парадигми колективної дії входить також теорія політичного процесу, в якій акцентується увага на взаємодії суспільних рухів та інституціоналізованої політики. Ключовий концепт даної теорії – структура політичних можливостей, є аналітичним інструментом для виявлення зовнішніх факторів протестів, наявних політичних реалій. Відповідно до положень науковців даного напрямку, суспільні рухи визначаються раціональними акторами, що взаємодіють із представниками влади в межах структури політичних можливостей щодо захисту та підтримки вимог соціальних груп без інституціоналізованого представництва. Тож, в межах даної моделі важливим пізнавальним аспектом є підкреслення взаємозв'язків між зусиллями активістів суспільних рухів та інституційної політики.

В парадигмі нових суспільних рухів, дані рухи розглядаються «в загальному соціетальному (інституційному), політичному, культурному, історичному контексті через соціальний (структурний) конфлікт та історичність як відповідь на зміни, що прийшли із епохою постмодерну» (Savelieva, 2016, s. 178). Серед особливостей нових суспільних рухів, які постають у центрі уваги дослідників: нова тематика рухів (якість життя, протест проти символічних кодів, реалізація права особистості на культурну та соціальну самобутність), орієнтація на пост матеріальні цінності; домінування індивідуальної ідентичності над колективною, що сприяє активізації громадян щодо впливу на політичну сферу, в тому числі і за допомогою громадської думки (Lazarev, 2013); відповідно, суспільні рухи виявляють більшу гнучкість та можливості мобілізації; орієнтація рухів у першу чергу на зміну соціальних та культурних цінностей; та головна їх спрямованість – досягнення демократії (Turen, 1998, s. 187, 190).

Серед сучасних варіацій вищевказаних теорій пропонуємо звернути увагу на методологічні розробки В. Костюшева (2011). Приймаючи до уваги евристичні можливості вищевказаних теорій, та використовуючи теорію політичного поля П. Бурдьє, дослідник запроваджує тріадну структуру поля напруженості для дослідження активізму в умовах структурної невизначеності, зокрема, за умов дисфункціональності владних інститутів та невизначеності ідентифікаційних процесів (Kostyushev, 2011).

В. Костюшев (2011, s. 147) пропонує виокремити три складові поля політики, практики акторів та відповідні «напруженості» – емотивні (фіксують емоційну тривожність, моральне та соціальне невдоволення), когнітивні (відображають стан та практики інтелектуальної незгоди, що виявляються у вимогах протестуючих та у ідеологічних дискурсах) та конативні (відображають репертуар протестних дій). Дані складові дають змогу визначити особливості протестної активності через «потенціал протесту», «дискурс протесту» та «репертуар протесту», що відповідно, і дає змогу поєднати усі вищезазначені підходи до дослідження протестної активності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Протестна політична культура в умовах сьогоденної суспільно-політичної реальності, що характеризується нестабільним соціумом, перманентними трансформаційними процесами та експансією «агресивних популістичних сил» (Kaliuzhna, 2017) є тією категорією, яка має відповідні інструментальні елементи для пояснення політичних явищ та процесів в даному контексті.

Визначальною характеристикою протестної політичної культури є багатоаспектність даного поняття, що пов'язано із дотичністю даної проблематики до більш загальних тем – політичної культури, політичної участі, суспільно-політичних рухів, а також різноманітним підходів щодо дослідження даних явищ. Відповідно, наукові розвідки протестної політичної культури потребують розширення наукового спектру методологічних можливостей. Зокрема, доцільним вбачається звернути увагу на теорії

суспільних рухів у їх багатогранності та комплементарності – від теорії відносної депривації до сучасних варіацій. Даний методологічний крок надасть змогу у всій повноті використати їх потенціал у подальшому як для наукового розуміння досліджуваного явища, в прикладних політичних дослідженнях, так і для більш ефективної та продуктивної взаємодії громадянського суспільства та держави.

ЛІТЕРАТУРА

REFERENCES

1. Алмонд, Г. и Верба, С., 2014. *Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах*. Перевод с английского Е. Генделя; Фонд Либеральная миссия. Москва: Мысль.
2. Бистрицький, Є., 2018. Типологія протестів у демократичному суспільстві. *Філософська думка*, [online], 1, с. 9-15. Доступно: <https://bystrytsky.org/typol18.htm> [Дата звернення 15 Жовтень 2021].
3. Вятр, Е., 1979. *Социология политических отношений*. Москва: Прогресс.
4. Гаращук, Є. В., 2014. Поняття і сутність культури політичного протесту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 15, с. 90-95.
5. Гаращук, Є. В., 2015. *Протестна політична культура в умовах сучасних демократичних перетворень*. Автореферат [online]. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Доступно: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/31117/100304354.pdf?sequence=1> [Дата звернення 15 Жовтень 2021].
6. Денисенко, І. Д., 2017. Концепт «мода»: евристичний потенціал щодо соціально-політичних досліджень (на прикладі аналізу сучасних суспільних рухів). *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2, с. 33-41.
7. Дмитренко, С. П., 2015. Політичний протест: теоретичні засади дослідження поняття. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 17, с. 64-70.
8. Жванія, Т. В., 2014. Протестна політична
1. Almond, G. i Verba, S., 2014. *Grazhdanskaya kultura: politicheskie ustanovki i demokratiya v pyati stranah*. Perevod s anglijskogo E. Gendelya; Fond Liberalnaya missiya. Moskva: Mysl.
2. Bistrickij, Ye., 2018. Tipologiya protestiv u demokraticnomu suspilstvi. *Filosofska dumka*, [online], 1, s. 9-15. Dostupno: <https://bystrytsky.org/typol18.htm> [Data zvernennya 15 Zhovten 2021].
3. Vyatr, E., 1979. *Sociologiya politicheskikh otnoshenij*. Moskva: Progress.
4. Garashuk, Ye. V., 2014. Ponyattya i sutnist kulturi politichnogo protestu. *Naukovij chasopis NPU imeni M. P. Dragomanova. Politichni nauki ta metodika vikladannya socialno-politichnih disciplin*, 15, s. 90-95.
5. Garashuk, Ye. V., 2015. *Protestna politichna kultura v umovah suchasnih demokraticnih peretvoren*. Avtoreferat. [online] Nacionalnij pedagogichnij universitet imeni M. P. Dragomanova. Dostupno: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/31117/100304354.pdf?sequence=1> [Data zvernennya 15 Zhovten 2021].
6. Denisenko, I. D., 2017. Koncept «moda»: evristichnij potencial shodo socialno-politichnih doslidzhen (na prikladi analizu suchasnih suspilnih ruhiv). *Suchasne suspilstvo: politichni nauki, sociologichni nauki, kulturologichni nauki*, 2, s. 33-41.
7. Dmitrenko, S. P., 2015. Politichnij protest: teoretichni zasadi doslidzhennya ponyattya. *Naukovij chasopis NPU imeni M. P. Dragomanova. Politichni nauki ta metodika vikladannya socialno-politichnih disciplin*, 17, s. 64-70.
8. Zhvaniya, T. V., 2014. Protestna politichna povedinka: realna ta virtualna. *Suchasne suspilstvo: politichni nauki, sociologichni nauki, kulturologichni nauki*, 2, s. 55-67.
9. Kalyuzhna, Yu., 2017. Populizm yak politiko-

- поведінка: реальна та віртуальна. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2, с. 55-67.
9. Калюжна, Ю., 2017. Популізм як політико-культурний феномен сучасної світової політики. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2, с. 80–87.
 10. Карасевич, А. О. та Шачковська, Л. С. укл., 2016. *Політологічна енциклопедія: навчальний посібник*. Кн. 5. Умань: ФОРМ Жовтий О.О.
 11. Клімова, Г. П., 2020. Феномен політичної культури: теоретико-методологічний дискурс. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*, 2 (45), с. 56-70.
 12. Костюшев, В. В., 2011. Соціальний протест в поле політики: потенціал, репертуар, дискурс (опыт теоретической интерпретации и эмпирической верификации). *Полис*, 4, с. 144-157.
 13. Лазарев, С. С., 2013. Використання теорії мобілізації ресурсів в рамках соціально-політичних змін та рухів. *Актуальні проблеми політики*, [online] 50, с. 241-251. Доступно: http://app.nuoua.od.ua/archive/50_2013/31.pdf [Дата звернення 15 Жовтень 2021].
 14. Ротар, Н., 2007. *Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія*. Чернівці: Рута.
 15. Савельєва, Т. П., 2016. Сучасні суспільні рухи: визначення теоретико-методологічних засад дослідження. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2, с. 169–182.
 16. Травлос, Т. С., 2015. Політичний протест як форма громадської участі. «Перспективи». *Соціально-політичний журнал*, [online] 4, с. 131-137. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perspekt_2015_4_25 [Дата звернення 18 Жовтень 2021].
 17. Требін, М. П., 2010. Політична культура владної еліти України в умовах розбудови демократичної правової держави. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: збірник наукових праць*, 26 (30), с. 110-118.
 18. Турен, А., 1998. *Возвращение человека действующего. Очерк социологии*. Москва: Научный мир.
 19. Фесенко, В., 2018. *Особливості та тенденції розвитку політичної культури в культурній феномен сучасної світової політики. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2, с. 80–87.
 20. Karasevich, A. O. ta Shachkovska, L. S. uкл., 2016. *Politologichna enciklopediya: navchalnij posibnik*. Кн. 5. Uman: FOP Zhovtij O.O.
 11. Klimova, G. P., 2020. Fenomen politichnoyi kulturi: teoretiko-metodologichnij diskurs. *Visnik Nacionalnogo yuridichnogo universitetu imeni Yaroslava Mudrogo*, 2 (45), s. 56-70.
 12. Kostyushev, V. V., 2011. Socialnyj protest v pole politiki: potencial, repertuar, diskurs (opyt teoreticheskoy interpretacii i empiricheskoy verifikacii). *Polis*, 4, s. 144-157.
 13. Lazarev, S. S., 2013. Viktoristannya teoriyi mobilizaciyi resursiv v ramkah socialno-politichnih zmin ta ruhiv. *Aktualni problemi politiki*, [online] 50, s. 241-251. Dostupno: http://app.nuoua.od.ua/archive/50_2013/31.pdf [Data zvernennya 15 Zhovten 2021].
 14. Rotar, N., 2007. *Politichna uchast gromadyan Ukrayini u sistemnih transformaciyah perehidnogo periodu: monografiya*. Chernivci: Ruta.
 15. Savelyeva, T. P., 2016. Suchasni suspilni ruhi: viznachennya teoretiko-metodologichnih zasad doslidzhennya. *Suchasne suspilstvo: politichni nauki, sociologichni nauki, kulturologichni nauki*, 2, s. 169–182.
 16. Travlos, T. S., 2015. Politichnij protest yak forma gromadskoyi uchasti. «Perspektivi». *Socialno-politichnij zhurnal*, [online] 4, s. 131-137. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perspekt_2015_4_25 [Data zvernennya 18 Zhovten 2021].
 17. Trebin, M. P., 2010. Politichna kultura vladnoyi eliti Ukrayini v umovah rozbudovi demokratichnoyi pravovoyi derzhavi. *Problemi ta perspektivi formuvannya nacionalnoyi gumanitarno-tehnichnoyi eliti: zbirnik naukovih prac*, 26 (30), s. 110-118.
 18. Turen, A., 1998. *Vozvrashenie cheloveka dejstvuyushogo. Ocherk sociologii*. Moskva: Nauchnyj mir.
 19. Fesenko, V., 2018. *Osoblivosti ta tendenciyyi rozvitku politichnoyi kulturi v ukrayinskomu suspilstvi*. [online] *Ukrayinska pravda*. Dostupno: <https://blogs.ppravda.com.ua/authors/fesenko/5ab61e2b1e0ad/> [Data zvernennya 14 Zhovten 2021].
 20. Jenkins, J., Klandermans, B., 1995. *The Politics of Protest. Comparative Perspectives*

- українському суспільстві. [online] Українська правда. Доступно: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/5ab61e2b1e0ad/> [Дата звернення 14 Жовтень 2021].
20. Jenkins, J., Klandermans, B., 1995. *The Politics of Protest. Comparative Perspectives on State and Social Movements*. Univ. of Minnesota Press: UCL Press.
21. Rule, J. B., 1988. *The ories of Civil Violence*. Berkeley, CA: University of California Press.
22. Tarrow, S., 1983. *Struggling to Reform: Social Movement and Policy Change during Cycles of Protest*. Ithaca: Western Society.
21. Rule, J. B., 1988. *The ories of Civil Violence*. Berkeley, CA: University of California Press.
22. Tarrow, S., 1983. *Struggling to Reform: Social Movement and Policy Change during Cycles of Protest*. Ithaca: Western Society.

Інформація про авторів

Савельсва Тетяна Павлівна – кандидат політичних наук, викладач кафедри політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: saveljeva.tp@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3274-6475>.

Бабухіна Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: babuhina@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6632-8496>.

Стаття надійшла до редакції: 25.10.2021 р. Прийнята до друку: 11.11.2021 р.